ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

KORXONA XARAJATLARINI MENEJMENT MAQSADLARIDA TASNIFLASH ASOSLARI

Xudaynazarova Dilnoza Gafurovna
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
“Buxgalteriya hisobi” kafedrasi katta o’qituvchisi
tel +998937284308
e-mail: dilnozaxudaynazarova17@gmail.com

Xushvaqtov Ibroximbek
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20342666

Annotatsiya. Mazkur maqolada korxona xarajatlarini menejment maqsadlarida tasniflashning nazariy va amaliy asoslari tadqiq etilgan. Xususan, xarajatlarni boshqaruv qarorlarini qabul qilish, rejalashtirish, nazorat qilish hamda korxona faoliyati samaradorligini baholashdagi ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot davomida xarajatlarning doimiy va o‘zgaruvchan, bevosita va bilvosita, nazorat qilinadigan va nazorat qilinmaydigan, relevant va norelevant kabi turlari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, korxonalarda xarajatlarni to‘g‘ri tasniflash boshqaruv hisobining sifatini oshirishi, resurslardan oqilona foydalanishni ta’minlashi hamda strategik qarorlar samaradorligini kuchaytirishi asoslab berilgan. Maqolada zamonaviy boshqaruv tizimida xarajatlar tasnifining iqtisodiy barqarorlik va raqobatbardoshlikni ta’minlashdagi o‘rni yuzasidan muhim xulosalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: xarajatlar tasnifi, boshqaruv hisobi, korxona xarajatlari, doimiy xarajatlar, o‘zgaruvchan xarajatlar, bevosita xarajatlar, bilvosita xarajatlar, relevant xarajatlar, menejment qarorlari, xarajatlar nazorati, strategik boshqaruv, iqtisodiy samaradorlik.

Kirish. Bugungi kunda korxonalar faoliyatining samaradorligini oshirish, resurslardan oqilona foydalanish hamda raqobatbardosh ustunlikka erishish iqtisodiy boshqaruv tizimining eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayonda xarajatlarni to‘g‘ri aniqlash, ularni tizimli ravishda tasniflash va tahlil qilish boshqaruv qarorlarining sifatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, boshqaruv hisobi tizimida xarajatlarni maqsadli guruhlarga ajratish rejalashtirish, byudjetlashtirish va nazorat mexanizmlarining samarali ishlashini ta’minlaydi.

Korxona xarajatlarini menejment maqsadlarida tasniflash ularning iqtisodiy mazmunini chuqurroq anglashga va qaror qabul qilish jarayonida aniq axborot bazasini shakllantirishga xizmat qiladi. Amaliyotda xarajatlarni noto‘g‘ri yoki yetarli darajada aniq tasniflamaslik ko‘pincha resurslardan samarasiz foydalanish, foyda ko‘rsatkichlarining buzilishi hamda strategik qarorlarning xatolik bilan qabul qilinishiga olib keladi. Shu sababli xarajatlarni doimiy va o‘zgaruvchan, bevosita va bilvosita, shuningdek, relevant va norelevant kabi guruhlarga ajratish korxona ichki boshqaruv tizimining ajralmas qismi sifatida qaraladi.

Ilmiy adabiyotlarda xarajatlarni tasniflash masalasi boshqaruv hisobi tizimining fundamental elementlaridan biri sifatida qaraladi. Turli iqtisodiy maktablar xarajatlarni turlicha yondashuvlarda talqin qilsa-da, ularning barchasi umumiy ravishda qaror qabul qilish jarayonida axborotning aniqligi va dolzarbligini ta’minlashga urg‘u beradi. Xususan, xarajatlarni segmentlarga ajratish korxona faoliyatining rentabelligini tahlil qilish, mahsulot tannarxini optimallashtirish hamda strategik rejalashtirish jarayonlarida muhim rol o‘ynaydi. Bundan tashqari, zamonaviy raqamli iqtisodiyot sharoitida xarajatlarni tasniflash jarayoni avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari orqali yanada aniqlashtirilmoqda.

Shuningdek, zamonaviy iqtisodiy sharoitda raqobat kuchayib borayotgan bir paytda xarajatlarni aniq tasniflash korxonalarga nafaqat ichki samaradorlikni oshirish, balki tashqi bozor sharoitlariga

moslashuvchanlikni kuchaytirish imkonini ham beradi. Shu jihatdan xarajatlar tasnifi boshqaruv hisobining muhim instrumenti sifatida alohida ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Natijada xarajatlar tasnifi asosida shakllantirilgan boshqaruv axboroti korxona rahbariyatiga tezkor va asoslangan qarorlar qabul qilish imkonini beradi, shuningdek, xarajatlar ustidan tizimli nazoratni kuchaytiradi. Bu esa uzoq muddatli iqtisodiy barqarorlik va barqaror o‘sishni ta’minlashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Asosiy qism. Korxona faoliyatida xarajatlar iqtisodiy resurslarning sarflanishini ifodalaydi va ular ishlab chiqarish hamda xizmat ko‘rsatish jarayonining ajralmas elementi hisoblanadi. Menejment maqsadlarida xarajatlarni to‘g‘ri tasniflash korxona ichki boshqaruv tizimining samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Chunki xarajatlar to‘g‘risidagi aniq va tizimli axborot boshqaruv qarorlarini qabul qilishda asosiy tahliliy baza vazifasini bajaradi. Shu sababli xarajatlarni turli mezonlar bo‘yicha guruhlash nafaqat hisob yuritish, balki strategik rejalashtirish va nazorat jarayonlari uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Xarajatlarni tasniflashning eng keng tarqalgan yondashuvlaridan biri ularni doimiy va o‘zgaruvchan xarajatlarga ajratishdir. Doimiy xarajatlar ishlab chiqarish hajmiga bevosita bog‘liq bo‘lmaydi va ma’lum davr davomida barqaror saqlanadi. Masalan, ijara to‘lovlari, boshqaruv xodimlari ish haqi va amortizatsiya xarajatlari shular jumlasidandir. O‘zgaruvchan xarajatlar esa ishlab chiqarish hajmiga mutanosib ravishda o‘zgaradi, ya’ni mahsulot miqdori oshgani sari ular ham ortadi. Bunday tasnif korxona rahbariyatiga tannarx tarkibini chuqur tahlil qilish va foyda nuqtasini aniqlash imkonini beradi.

Shuningdek, xarajatlarni bevosita va bilvosita xarajatlarga ajratish ham amaliy jihatdan muhim hisoblanadi. Bevosita xarajatlar muayyan mahsulot yoki xizmat turiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘lanadi. Masalan, xomashyo va asosiy materiallar xarajatlari bevosita ishlab chiqarilayotgan mahsulot tannarxiga kiritiladi. Bilvosita xarajatlar esa bir nechta mahsulot yoki jarayonlarga umumiy tarzda tegishli bo‘lib, ularni aniq bir mahsulotga biriktirish qiyin. Bunga umumishlab chiqarish xarajatlari, boshqaruv xarajatlari misol bo‘la oladi. Ushbu tasnif xarajatlarni to‘g‘ri taqsimlash va mahsulot tannarxini aniqlashda muhim rol o‘ynaydi.

Menejment hisobida relevant va norelevant xarajatlar tushunchasi ham alohida ahamiyatga ega. Relevant xarajatlar qabul qilinadigan boshqaruv qaroriga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan, ya’ni kelajakdagi oqibatlarga ega bo‘lgan xarajatlardir. Norelevant xarajatlar esa qaror natijasiga ta’sir qilmaydigan, ko‘pincha o‘tgan davrda yuzaga kelgan xarajatlardir. Bunday yondashuv rahbarlarga turli alternativ variantlarni solishtirish va eng maqbul qarorni tanlash imkonini beradi. Bu ayniqsa qisqa muddatli operativ qarorlar qabul qilishda juda muhimdir.

Yana bir muhim tasniflash mezoni xarajatlarni nazorat qilinadigan va nazorat qilinmaydigan turlarga ajratishdir. Nazorat qilinadigan xarajatlar muayyan bo‘lim yoki menejer tomonidan boshqarilishi mumkin bo‘lgan xarajatlardir. Masalan, materiallardan foydalanish yoki ishchi kuchi sarfi. Nazorat qilinmaydigan xarajatlar esa yuqori boshqaruv darajasida belgilanadi va quyi bo‘g‘inlar tomonidan bevosita o‘zgartirilishi mumkin emas. Bunday tasnif mas’uliyat markazlarini shakllantirish va samarali boshqaruv tizimini tashkil etishda muhim rol o‘ynaydi.

Xarajatlarni tasniflashning yana bir yo‘nalishi ularni funksional belgilar bo‘yicha ajratishdir. Bunda xarajatlar ishlab chiqarish, sotish, ma’muriy va moliyaviy xarajatlarga bo‘linadi. Ushbu yondashuv korxona faoliyatining turli bosqichlarida xarajatlar tarkibini tahlil qilish imkonini beradi. Natijada qaysi bosqichda ortiqcha sarf-xarajatlar mavjudligi aniqlanadi va ularni optimallashtirish choralari ishlab chiqiladi.

Amaliyotda xarajatlarni tasniflash boshqaruv qarorlarining sifatini oshirishga xizmat qiladi. Chunki aniq tasniflangan xarajatlar asosida tuzilgan moliyaviy tahlil korxona rentabelligini oshirish, resurslardan samarali foydalanish va ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga, xarajatlar tasnifi byudjetlashtirish jarayonini soddalashtiradi va rejalashtirilgan ko‘rsatkichlar bilan amaldagi natijalarni taqqoslashni osonlashtiradi.

Zamonaviy iqtisodiy sharoitda raqobatning kuchayishi korxonalardan yanada aniq va tezkor boshqaruv qarorlarini talab etadi. Bu esa o‘z navbatida xarajatlar tasnifining ahamiyatini yanada oshiradi. Raqamli texnologiyalar va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari xarajatlarni real vaqt rejimida kuzatish va tahlil qilish imkonini bermoqda. Natijada korxonalar xarajatlar strukturasini tezkor o‘zgartirish va bozor sharoitlariga moslashish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, korxona xarajatlarini menejment maqsadlarida tasniflash zamonaviy boshqaruv hisobining eng muhim instrumentlaridan biri bo‘lib, u korxona ichki iqtisodiy jarayonlarini chuqur anglash va samarali boshqarish imkonini beradi. Xarajatlarni turli mezonlar asosida ajratish, ya’ni doimiy va o‘zgaruvchan, bevosita va bilvosita, relevant va norelevant hamda nazorat qilinadigan va nazorat qilinmaydigan guruhlarga bo‘lish boshqaruv qarorlarining aniqligini sezilarli darajada oshiradi. Bu yondashuv korxona rahbariyatiga resurslardan foydalanish samaradorligini baholash, tannarxni optimallashtirish va foyda darajasini oshirish bo‘yicha asosli qarorlar qabul qilish imkonini beradi. Shuningdek, xarajatlar tasnifi asosida shakllantirilgan axborot tizimi rejalashtirish va byudjetlashtirish jarayonlarini soddalashtiradi, nazorat mexanizmlarini kuchaytiradi hamda iqtisodiy tebranishlarga tezkor javob berish imkoniyatini yaratadi. Amaliy jihatdan qaraganda, ko‘plab korxonalarda xarajatlar tasnifining yetarli darajada aniq emasligi noto‘g‘ri boshqaruv qarorlariga, resurslarning samarasiz taqsimlanishiga va rentabellikning pasayishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli xarajatlarni tizimli tasniflash nafaqat hisob yuritish masalasi, balki strategik boshqaruvning ajralmas qismi sifatida qaralishi lozim. Taklif sifatida korxonalarda xarajatlarni tasniflash jarayonini avtomatlashtirilgan boshqaruv axborot tizimlari bilan integratsiya qilish, ya’ni raqamli platformalar orqali real vaqt rejimida xarajatlarni monitoring qilish tizimini joriy etish maqsadga muvofiqdir. Bundan tashqari, menejerlar va moliyaviy mutaxassislarning boshqaruv hisobi bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarini muntazam oshirib borish, xarajatlar tahlili bo‘yicha ichki standartlarni ishlab chiqish ham muhim amaliy choralardan biri hisoblanadi. Yana bir muhim yo‘nalish sifatida korxonalarda mas’uliyat markazlarini aniq belgilash va har bir bo‘lim kesimida xarajatlar nazoratini kuchaytirish orqali umumiy iqtisodiy samaradorlikni oshirish mumkin. Shu bilan birga, xarajatlar tasnifini strategik rejalashtirish jarayoniga chuqur integratsiya qilish korxonalarga uzoq muddatli barqarorlikni ta’minlash, bozor sharoitlariga moslashuvchanlikni kuchaytirish va raqobat ustunligini saqlab qolish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hasanov, B. A., & Xashimov, A. A. (2013). Boshqaruv hisobi. Toshkent: Cho‘lpon nashriyoti.
2. Pardayev, A. X., & Pardayeva, Z. A. (2019). Boshqaruv hisobi: nazariya va amaliyot. Toshkent: Iqtisod-moliya nashriyoti.
3. Muxammedova, D. A., G‘aniyev, Z. U., & Hasanov, B. A. (2018). Boshqaruv hisobi. Toshkent: Iqtisod-moliya nashriyoti.
4. Nurniyozov, F. A. (2024). Boshqaruv hisobi tizimida hisob siyosati va uning xarajatlar tasnifidagi o‘rni. Ilmiy tadqiqotlar jurnali, 3(2), 45–52.
5. Onorboev, S. (2025). Kimyo sanoati korxonalarida ABC metodologiyasini qo‘llash xususiyatlari. Scientific Library of Uzbekistan (SLIB.uz) ilmiy maqolalari. https://slib.uz/en/article/view?id=34342
6. Djumayeva, G. A. (2025). Buyurtmali kostingning turlari va qo‘llanilishi. Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o‘rni va rivojlanish omillari, 26(2).